

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Nytårs Gave

til Borupris' Venner

1989

Stavnsbåndets ophævelse
og husmændene

Sten,
der gror op af jorden

FUGLEBJERG 1988

Nytårs Gave

til Borupris' Venner

1989

Stavnsbåndets ophævelse
og husmændene

Sten,
der gror op af jorden

FUGLEBJERG 1988

Institutionen Borupris' Venner har hjemme i Fuglebjerg. Dens formål er at fremskaffe midler til fortsatte undersøgelser af den i middelalderen nedlagte landsby Borup i Borupris Skov og at fremlægge indvundne resultater af forevisning på stedet og ved offentliggørelse af skrifter over emnet. En af bestyrelsens fem medlemmer er udpeget af Fuglebjerg kommune, for tiden fhv. borgm. Jens Chr. Pedersen. Formand er professor dr. phil. Axel Steensberg. Museumsinspektør Svend Nielsen, Dansk Landbrugsmuseum på Gammel Estrup, er næstformand, og landsretssagfører Jørgen Riemer, København, kasserer. Det femte medlem er museumsinspektør Grith Lerche, Nationalmuseet, Brede. Kontingentet er 100,- kr. om året. Vignetten på titelbladet, tegnet af forfatteren, viser, hvordan man opvarmede stenene på et bål over koge-gruben, inden kødet blev lagt i. Nyårgaven er trykt i 300 eksemplarer, hvoraf 100 er nummererede.

Til Borupris' Venner

I 1988 har vi fejret 200 året for Stavnsbåndets ophævelse. Svend Nielsen kunne Sct. Hans aften desuden indvi det store nybyggeri på Dansk Landbrugsmuseum, Gammel Estrup, i nærværelse af Dronningen. En imponerende udstilling var blevet fuldført på rekordtid, således, at der virkelig var noget at se på. Vi kan takke Tuborg-fondet og afdøde direktør A. W. Nielsen for, at første etape blev opført; og direktør Poul Svanholm havde sørget for at fondet også denne gang gav et klækkeligt tilskud. Nu mangler kun et amfiteatralsk auditorium for at den plan, som Svend Nielsen og arkitekt Karsten Rønnow i sin tid udarbejdede ved fælles hjælp, bliver fuldført. Til den tid kan landbrugets organisationer holde møder her, idet også et cafeteria er knyttet til museet.

For vort andet bestyrelsesmedlem, museumsinspektør Grith Lerche, har året 1988 også på flere måder været skelsættende. Dels har hun deltaget i arbejdet med Stavnsbåndsudstillingen i Brede, der bliver den sidste store udstilling, før Nationalmuseet inde ved Prinsens Palæ efter den store ombygning bliver indrettet dertil. Og dels har hun i anledning af sit arbejde med udforskning af pløjeredskabernes udvikling fået UNO-X Fondet til at bekoste fremstillingen af en kopi af en hjulplov i Randers museum, som stammer fra begyndelsen af forrige århundrede, men som viser, at hjulplovene i deres sidste fase var elegant formede og velfungerende. Hun har i flere omgange pløjet med den i Frilandsmuseet, forspændt med Carlsbergs jyske heste; og først i oktober deltog hun i en stor pløjekonkurrence ved Herning, foranstaltet af Vestjysk Køre-Selskab, hvor 24 hestetrukne svingplove konkurrerede om præmierne. Hendes plov var dog uden for konkurrence, fordi den afveg i type. Den blev trukket af et spand, opdrættet af en landbrugsskoleforstander på egnen, og den vakte betydelig opmærksomhed, idet mange ville prøve at pløje med den. Hun er så øvet i at styre den og vende den ved agerenderne, at én af deltagerne ytrede: "Jamen, damen er nu bedre til det end de andre".

Den, der skriver disse linjer, var imidlertid også med ved 150 års jubilæet for Stavnsbåndets ophævelse i 1938. Da optog Nordisk Film, med ggl. skuespiller Svend Methling som instruktør, en Stavnsbåndsfilm, "Kongen bød", der for en del foregik på den gamle "Pebringegård", som

nu er i Frilandsmuseet. Kaj Holm spillede den usle bonde; og min fore-satte i Nationalmuseets 3. afd., Kai Uldall, havde fået mig til at instruere skuespiller Peter Poulsen i at pløje med en original hjulplov, som Uldall havde lånt i Landbrugsmuseet i Lyngby. Det foregik på en mark ude ved "Flaskekroen" ved Køge Landevej, hvor der i dag er tæt bebyggelse, mens der dengang var åben mark. 50 år forekommer ikke at være lang tid for hukommelsen; men der er alligevel sket store forandringer siden 1938.

Hvad der bekymrer Grith Lerche og mig – og forresten mange andre både i ind- og udland – er, at Nationalmuseet ikke mere ser sig i stand til at beholde vort "Internationale Sekretariat for Udforskning af Landbrugsredskabernes Historie" under sine vinger. Grith Lerche går på halv løn fra 1/7 1989, og fra 1/1 1990 er hun afskediget. Vi mister også vor halv-dags kontordame, som har været hos os i 22 år, og som kender alle vore internationale kontakter. Det er uvist, hvordan vi skal magte at fortsætte virksomheden bl.a. med at udgive tidsskriftet "Tools and Tillage", der er kendt over hele verden, og vore andre publikationer. Min bog om de hårde kornsarters betydning for skriftens og civilisationernes opståen er i trykken, ligesom også en bog af Inge Schjellerup om en afsides bonde-bygd i det nordvestlige Peru. Men vi forsøger at finde tilknytning andet steds. Heldigvis skal vi ikke omgående fraflytte vore lokaler i Brede, hvor vi gennem de 35 år, Sekretariatet har eksisteret, har samlet et stort og værdifuldt arkiv og bibliotek ved gaver udefra. For mig personligt er det trist, hvis det, jeg har ofret så megen tid og penge på, skal gå til grunde.

"Usikkerheden omkring vort arbejde kommer naturligt nok også til at berøre "Borupris Venner". Men jeg håber ikke, at dette skal blive den sidste årgang, vi får trykt, hvis ellers mit helbred holder. Den 20. juni næste år fylder Landbrugsmuseet 100 år, og det ville være en smuk tanke, om det kunne lykkes os at finde midler til at fortsætte i tilknytning til dette museum, nu hvor Nationalmuseet sparer os væk.

Det, vi beskæftiger os med i "Det internationale Sekretariat" er ikke redskabernes form og udseende i sig selv, men deres sammenspil med det arbejde, de er fremstillet til at udføre. Derfor er vi i høj grad interesseret i det, der sker i selve pløjelaget: den omsætning, der foregår ikke bare ved hjælp af gødning og regnorme m.m., men selve den biologiske aktivitet, som foregår ved mikroorganismers virksomhed, og som varierer med klima, jordbund, fysisk behandling osv. Det meste af det er endnu uudforsket. Men den landmand, der har lært sin jord at kende i al dens mangfoldighed, og som er afhængig af dens udbytte, forstår meget bedre at mani-

pulere med den, end den økonom, forretningsmand eller administrator, som skalter og valter med betingelserne for bondens velfærd.

Det er noget, vi har lagt mærke til gennem mange år. Og en væsentlig grund til, at det går så dårligt i Etiopien, Tanzania og flere andre centralafrikanske stater, for ikke at tale om Vietnam og Kampuchea eller mange af de østeuropæiske lande, er netop, at de styres af folk, der aldrig har været ude i praktisk landbrug. De aner ikke noget om, hvordan man passer på sin jord, at den ikke skyller væk, at den får tilstrækkelig dække mod for stærk sol, eller at kunstvanding er en uhyre kompliceret og delikat affære, som man ikke kan overlade til et kollektiv at passe.

I Vestafrika har en engelsk agronom derimod beskrevet, hvilke afgørende fremskridt små, selvstændige bønder har gjort, efter at de er blevet skuffet af alle de kloge rådgivere – det være sig økonomer, uddannet i London eller Paris, eller folk fra FAO i Rom – som tror, at NPK gødning er et universalmiddel. Den danske agronom, dr. agro. J. P. Møberg, der arbejdede i mere end en snes år i Tanzania, fandt ud af, at NPK gødning i det lange løb forgiftede jorden ved Victoria søen. Men det ville myndighederne ikke tro; de ville netop have tilskud til at opføre en fabrik for denne "universalgødning", uanset at jordens kemiske sammensætning var en anden.

I "Ingeniøren" for den 21. oktober 1988 læser man om et projekt, der kaldes "Total-høst". Det består i, at man med grønthøster afmejer afgrøder, inden de er helt modne, hvorefter man tørrer dem kunstigt, for så at sortere det sønderdelte materiale, korn for sig, fibre for sig osv. Det hele foregår mekanisk, og organisationen "Bioraf" søger 120 millioner kr. til videreførelse af forsøg, der i den indledende fase er blevet støttet fra Viborg amt. Hvordan overlever mon de vigtige mikroorganismer en sådan behandling? For ikke at tale om sporstoffer, der i ringe mængder er nødvendige for, at dyr og mennesker kan leve?

Min afdøde bror, dr. agro. Viggo Steensberg, der ledede kvægforsøgene på øerne og senere blev forstander på "Næsgård", plejede at sige: "Pas på med for stærk mekanisk behandling af næringsmidler, hvad enten det er til dyr eller mennesker. For der skal nok være stoffer, som er livsnødvendige i små mængder, der ødelægges ved udvalsning, men som vi endnu ikke har opdaget". Én af de forskere, vi har forbindelse med, er dr. med. vet. Peter Nansen, der er specialist i indvoldsorme. Han har i "Naturens Verden" netop skrevet om nogle ganske små svampe, der er i stand at omklamre og bore sig ind i indvoldsormene, idet de lever af or-

mene, som planten Soldug lever at insekter. Det er blot et eksempel på, hvor kompliceret dét er, som foregår i den jord, vi lever af.

Grith Lerche studerer for tiden den mekaniske behandling, mulden har været udsat for ved hjælp af forskellige slags redskaber. Hun har udviklet en teknik, der gør det muligt at fremdrage de glideflader, plovens arbejdende dele afsætter i tilsyneladende ganske ensartet, sort muld. I den anledning blev hun for et par år siden kaldt til Norge, hvor man havde iagttaget nogle spor i jorden ved et vikingetids høvdingesæde på Lofoten, som man ikke kunne tyde. Hun har netop afleveret en beretning, hvor hun detaljeret gør rede for, hvordan hun kunne adskille ikke blot furer frembragt af moderne plove, men dybere liggende spor efter både en ard uden muldfjæl i undergrunden – hvilket er let nok – men også spor efter en plov med muldfjæl, men uden hjul-forstel, hvis furer fortsatte ind under høvdingegårdens vægge. Hun kunne oven i købet påvise, i hvilken retning ploven havde gået. Den svarede åbenbart til de lette svingplove, der fandtes på de britiske øer på den tid. Høvdingen Ottar fortalte kong Alfred den Store om jordbruget i hans hjembygd i Hålogaland, Vest-Norge: "Det lidet, de pløjer, pløjer de med heste" – små nordbagger forstår sig!

Til næste sommer forbereder hun efter indbydelser at rejse til USA og måske videre til New Guinea, hvor vore venner har fået dateret agre på terrasser i Bismarckbjergene til mellem 2000 f.Kr. og 500 e.Kr. Har man brugt spade eller gravestok? Det kan hun muligvis afgøre.

Stavnsbåndets ophævelse og husmændene

Mange af de taler, der blev holdt i anledning af Stavnsbåndets ophævelse for 200 år siden, fremhævede reformens positive betydning for gårdmandsklassen og dens negative virkning for husmændene, der fra nu af måtte bære den dobbelte arbejdsbyrde som landarbejdere hos bønderne og på herregårdene. Det blev de fattigste, der måtte undgælde.

For det første er begrebet "fattigdom" noget relativt. Hardy Hansen taler ofte om de mange fattige, der må hjælpes i Dagens Danmark, uden at det defineres, hvad man skal forstå ved "fattigdom". For det andet blev også husmændenes sønner fri for Stavnsbåndet og kunne rejse til købstæderne eller hovedstaden og gå i håndværkerlære eller lære købmændskab. De var fra nu af lige så "personligt frie" som enhver anden i landet – bortset fra, at de og gårdmandssønnerne måtte lade sig indrullere til soldatertjeneste. Denne byrde hvilede alene på landboerne frem til den fri forfatning 1849.

Det påstås imidlertid – uden at der, så vidt jeg ved, har kunnet føres statistiske beviser herfor – at gårdmændenes sønner i vid udstrækning slap for militærtjenesten ved at betale en husmandssøn som substitut. Det var nu ikke så lige til, som det lyder i vore dages øren. Man kunne komme til at lede længe, før man fandt en ung husmandssøn, der var villig til mod betaling, at trække i Kongens Klæ'r. I min slægts gård "Stensbjerg" i Sinding, Hammerum herred, var Lars Christensens ældste søn, Niels Larsen Steensberg, soldat i syv år i Rendsborg fæstning under Napoleonskrigene, og hans ældste søn lå ligeledes som soldat i Rendsborg. Han døde ugift som værtshusholder i København, og gården gik i arv til den næstældste

søn. Men i gården hænger endnu et billede af ham i fuld uniform, malet af "Slaverne" i Rendsborg. Underskriften lyder:

"Som Dansk Soldat jeg staar og Landet ei skal svige!

Men tappert Fjenden slaar for Kongen og hans Rige.

Lars Nielsen Steensbjerg."

Han var født 1810, mens faderen var soldat; så han må være afbildet o. 1830.

Husmændene fik på Sjælland oftest en lille lod af landsbyens jord på 3-4 tdr. land. Lodderne kom naturligt nok til at ligge yderst, fordi så mange gårde som muligt af økonomiske grunde skulle blive liggende i byen, så der ikke skulle ydes bygningshjælp af Rentekammerets midler til deres flytning. Og de gårde, der blev flyttet ud, måtte så vidt muligt ligge centralt i deres jordlodder og så nær landsbyen som muligt af hensyn til den tunge transport af korn og andre afgrøder. Møllen lå som oftest på en bakke ved byen, hvis den ikke fra gammel tid lå ved et vandløb. I 1801 havde 2/3 af landarbejderne en jordlod. I de magre egne af landet var lodderne større og kunne udvides ved opdyrkning af den omliggende hede, således at de efterhånden blev til gårdbrug.

Hvordan skulle man i reformtiden have været i stand til at opnå en bedre jordfordeling? Forestiller de sidste måneders talere sig, at herregårdenes jord skulle være fordelt mellem de fattigste i landsbyerne, så alle fik lige meget? Det ville være en umulig opgave at skaffe den fornødne kapital til en så gennemgribende omfordeling. Det holdt hårdt nok at opnå bygningstilskud til de fæstegårde, der blev udflyttet; og det skete – som det fremgår af Grith Lerche's "Bøndergårde i Danmark 1789-90 – på grundlag af amtmændenes omhyggelige undersøgelse og beregning af den på egnen gængse byggemåde og de dermed forbundne udgifter. Landets finanser og administrative evner kunne ikke bære en ligedelingsreform, som da heller ingen ansvarlig i tiden ville drømme om. Selv i dag ville det overstige vore kræfter.

Eller skulle man have lavet alt om til "Kollektiver", som det skete efter den russiske revolution i Østeuropa? I så fald ville Statsbankerotten være indtruffet næsten omgående; og erfaringerne har vist, at man får størst udbytte af jorden, hvor en selvejers børn får gavn af den investerede kapital. Såvel i USSR som i Kina, Tanzania og Vietnam har kollektiviseringen gjort arbejdsindsatsen ineffektiv. Ingen har lyst til at forbedre fælles eje. Den engelske agrarekspert, John Higgs, der har været knyttet til FAO i Rom, fortalte i sin tid, at man i Syditalien havde overtaget jorden til et

gods for at drive den i fællesskab. Stor entusiasme rådede i begyndelsen, fordi pionergenerationen ville vise, at den kunne bedre selv. Men allerede efter det første tiår, var der kommet for mange egoister, og efter 15 år måtte kollektivet opløses, skønt man i regeringen havde set på forsøget med store forhåbninger og ment, at det skulle følges op andre steder. Menneskene er ikke alle så gode og altruistiske, som teoretikerne regner med. F. Skrubbeltrang plejede at sige, at der altid fandtes "skarnsfolk" i 1600-1700 årene; men det lader sig ikke afgøre, om der var flest blandt herremændene eller blandt bønderne! De var formentlig generelt set lige gode eller lige dårlige.

Med hensyn til de store landboreformer er sagen den, at de blev gennemført på en stort set så fornuftig måde, som det tidens forhold taget i betragtning var muligt. Derved *undgik* vi her i landet *en proletarisering* med omstørfende subsistensløse, der til dels måtte leve af rapserier og tiggeri som i Sydeuropa. Og det lykkedes her i landet i modsætning til de fleste andre lande under udvikling at undgå, at alt for mange strømmede til storbyer for at leve i yderste fattigdom og elendighed som i Napoli, Calcutta, Bombay, Buenos Aires og Rio de Janeiro, for at nævne nogle af de mest berømte slumbyer. Selv i USSR har man haft stort besvær med at sinke vandringen fra landet til Moskva; helt er det ikke lykkedes, trods det strenge bureaukrati.

Hos os kom den store vandring til Hovedstaden først o. 1870-80, samtidig med at mange udvandrede til Amerika. Men fra nu af begyndte industrien at opsuge det stærkt stigende befolkningsoverskud. Et vidnesbyrd om, at forholdene var bedre her i landet end nabolandene, er en indvandring fra Sverige og Polen for hundrede år siden.

Behandlingen af fattigdomsfænomenet på landet adskiller sig i den nye bog af Annette Hoff og Finn Tuxen-Petersen: "Drømmer jeg – eller er jeg vågen" (s. 74-75) ikke meget fra den for tiden gængse. Det er forståeligt i betragtning af den korte tid, forfatterne har haft til udarbejdelsen.

I bogen læser man, at antallet af fattige iflg. folketællingerne steg fra 27.000 i 1787 til 48.000 i 1870; men at disse officielle tal formentlig kun er halvt så store som det reelle antal. Det afhænger som før sagt af, hvordan man definerer fattig-begrebet. I Falbe-Hansen og Scharling's "Danmarks Statistik" bd. I (1885) indlader man sig ikke på en sådan usikker definition. Men af en samlet befolkning på 885.000 i 1787 udgør de ovennævnte 27.000 3,1%, medens 48.000 af en befolkning på 1.785.000 i 1870 kun udgør 2,7%; altså skulle fattigdommen være aftaget i løbet af knapt hund-

rede år i landet som helhed. Når nutidens politikere taler om de fattige i dagens Danmark, drejer det sig formentlig om en endnu lavere procentdel? Hvis man antager, at 100.000 i dag befinder sig under fattigdomsgrænsen, andrager de kun 2,0% af landets befolkning. Men i relation til hvad? Det er nok typisk for vor materialistisk indstillede tid, at man måler de fleste værdier i penge. Men måske er mange af de fattige de rigeste med hensyn til *ikke* materielt målelige værdier? Amatørarkæologen Svend Dyhre Rasmussen boede i en dårligt isoleret, fugtig gammel stråttækt længe i Hammersmølle. Socialforvaltningen i Fuglebjerg ville have ham flyttet til en moderne ældrebolig. Det holdt hårdt for ham at få lov til at blive i det hus, hvor han befandt sig vel, og at dø i sin rede. Men der var hverken centralvarme, toilet eller indlagt vand. Alligevel trivedes han gennem sin interesse for landets fortid, der for ham var langt vigtigere end en passende indkomst og gode levevilkår. Vi er mange, der mener, at han var rigere end mange topfolk i forretningslivet, der kæmper for timelige goder, og hvoraf en del søger at dæmme op for følelsen af stress og utilstrækkelighed ved et stigende spiritusforbrug.

Her rører vi ved det, der savnes i moderne skildringer af fortidens fattigproblemer: *Drikfældigheden*.

Herom har Falbe-Hansen og Scharling i samme bind s. 655 ff. interessante oplysninger. I 1876-80 drak hver mand over 20 år i Danmark gennemsnitlig 67 liter brændevin om året, eller mere end én liter om ugen. Og så var der naturligvis en del, der nøjedes med mindre. Til gengæld drak mange adskilligt mere. Nok var brændevinen ikke så stærk, som den er i dag. Men de tilsvarende tal var for Sverige 42, for Tyskland 39 og for Norge kun 21. Men skulle ellers tro, at nordmændenes ensomme gårde i de fjerne dalfører affødte trang til at dæmpe ensomheden med en dram! Men nej, det viser sig, at københavnere drak mest. Sagen er, at drikkeri fremmes ved selskabelighed og på arbejdspladser, hvor man ikke er en god "kammerat", hvis man ikke tager sin drik med de andre.

5% af samtlige indlagte på danske sygehuse i den nævnte periode lå der på grund af druk, og over halvdelen p.gr.a. delirium. I årene 1876-79 skyldtes 1,28% af alle dødsfald i byerne druk. Og for hele landet skyldtes 12,5% (en ottendedel) af samtlige dødsfald på hospitaler og sygehuse drikfældighed.

Men nu til *fattiggårdene*, som stavnsbåndsprofeterne har brugt som vidnesbyrd om den sociale uretfærdighed efter landboreformerne. I 1871-80 var 20.000 personer indlagt på fattiggårde og arbejdshuse på grund af

egen eller forsørgeres drikfædighed. 30% af alumnerne på disse gårde var henvist på grund af pårørendes eller egen drikfædighed, nemlig 39% af mænd, 19% af kvinder og ca. 30% af børnene.

Så kan man spørge, om det var den sociale elendighed, der gjorde, at disse mennesker blev drikfædige? Så enkelt er det næppe. I dag begynder folk at drikke i fællesskab som gode kammerater. Men som før nævnt fortsætter man med at drikke alene og i smug, når man ikke føler, at man slår til i livet. Men hvem kan afgøre, hvilke personer det rammer? Af en søskendeflok kan én falde helt igennem m.h.t. tilpasning og initiativ, mens de andre klarer sig fint. Opdragelsen har været den samme, men resultatet er forskelligt, formodentlig på grund af indbyggede arvemæssige egenskaber parret med oplevelser i opvæksten? Selv det bedst indrettede samfund med et fintmasket net af hjælpeforanstaltninger får sin "slum". Hvad skal man kalde Christiania og Frøstrup-lejren i Thy? Disse mennesker vælger selv en levevis som "fattige" – og måske "frie"?

Jeg har i min ungdom arbejdet både på større gårde, hvor moralen var lav og behandlingen derefter, og på almindelige gårdbrug, hvor jeg måske havde en husmand til hjælp. Jeg mindes især én, der hjalp os i Græsted sogn, Niels Madsen, hed han. Han var nødt til at gå i dagleje på omliggende gårde. Men han var ikke at ynke, en mand, der vidste sit værd og tog tingene med ro. Han fór ikke frem med stormskridt men gik sindigt ved arbejdet. Til gengæld var det som en leg for ham. Han havde det rette, rytmiske tag, som gjorde, at han kunne holde ud uden at trættes. Ham lærte jeg meget af. Hans dattersøn er forresten biskop i ét af de østdanske stifter.

Nej, husmændene var ikke allesammen at ynke. Men man kan om dem synge med Johan Skjoldborg:

"Mer ridder du er med din barkedede hånd
end mange, der pyntes med stjerner og bånd
og tripper på bonede gulve".

De fortjener ikke ynke, men *hyldest* som dem, der var med til at "bygge riget".

Axel Steensberg
(trykt i *Jyllandsposten* 8.7.88)

Fig. 1

Skovfoged Petersen omgivet af sine skovhuggere og sønner i Knurrevang i begyndelsen af 1920'erne. I forreste række ses fra venstre: Severin i Øllemosen, Niels Davidsen i Hulebækshuset (omtalt i Nytårs Gave 1986, side 22), Frederik Jørgensen i Højbjerg (med økse på nakken), Valdemar Pedersen (Dyhres "Pæsen" ligeledes med sin økse, omtalt bl.a. i Nytårs Gave 1986, side 7), Albert Hansen i Knurrevangshuset (ligeledes med økse, fader til giveren af fotografiet, Theodor Hansen), bag dem står Dyrehave-Anders med skovsaven. Derefter i forreste række manden fra Stejlehuset (med overskæg). Efter endnu en mand med overskæg, iført arbejdsbluse, følger skovfoged Petersen selv med hvid kravats og "butterfly". Til højre for ham hans ældste søn, Dyhres bedste kilde til baggrunds-information, Engly Petersen med shagpipe i munden (bl.a. omtalt i Nytårs Gave 1986, side 6 og 17). Omkring ham står hans fire brødre, den ældste yderst til højre er iført jægertrøje med de dengang så moderne spidsbukser. De øvrige personers navne har ikke kunnet oplyses.

Disse husmænd og skovarbejdere havde muntre aftener sammen med Dyhre i "Hekkenfeld-huset" nede ved søen, hvor der blev drevet en slags smugkro hos "Hekkenfeld-Jens". Dyhre var altid god for et nummer på sin trækharmonika.

Nutidens mennesker er tilbøjelige til at ynke datidens arbejdsmænd, fordi de var henvist til at bruge deres muskler i stedet for at anvende mekaniske hjælpemidler. Men vi, der var unge på landet lige efter den første verdenskrig, var glade ved at få lejlighed til at bruge kræfterne, og vi tog ingen skade af det. Tvært imod var det spændende at lære at tage tingene "gelinde", i rytmisk, afslappet tempo. Når man nåede så langt, at man kunne følge med på lige fod med de andre, var man stolt; og at arbejdet i almindelighed skulle være en byrde, faldt os ikke ind. Vi trak lidt på skulderen af det, vi i skolen havde lært om det første menneskepar, der blev drevet ud af paradiset, og om hvem det hed: "I dit ansigts sved skal du æde dit brød". Det er jo en typisk sheik-betragtning! Thi man skal, som vi sagde, have "sveden ud", for at smøre musklerne.

Fig. 2.
Det sidste år Dyhre Rasmussen levede, i 1973, deltog han sammen med Hanne i udgravningen af vogterhuset i + 2 K feltet, syd for tærskelpladsen ved skovbrynet.

Fig. 3.
Ved afdækningen af tærskelpladsen viste det sig, at flere af stenene var på vej op i det gamle pløjelag, selv om græstørven formentlig virkede hæmmende på frost-løftningen.

Sten, der gror op af jorden.

Det er en gammel erfaring, at man kan blive ved med at samle sten og brække store blokke op efterhånden, som man dyrker et stykke jord. Ploven støder bestandig på nye sten, uanset om man pløjer i den sædvanlige dybde. Jorden bliver ved med at skyde sten op, og man kan derfor blive ved med at sanke dem sammen og bære dem ud i renerne mellem agerstrimlerne, hvis man ikke, som i det sidste par hundrede år, har stablet dem i bunke ved en alfarvej, hvor stenslåeren eller vejmanden kunne sidde under sit skærmtag og slå dem til skærver, hvormed man makadamiserede vejene før asfalteringen var opfundet. Jeg husker fra min ungdom, mens jeg tjente på en gård i nærheden af Gilleleje, hvor hårdt det var at cykle på sådanne skærvebelagte veje til stationsbyen lørdag aften for at gøre de mest nødvendige indkøb, mens man søgte ved karbidlygtens sparsomme lys at undgå de værste vandfyldte huller.

I Borupris har der været så mange sten i vikingetiden og den ældre middelalder, at agerskellene overalt er blevet markeret med revler af håndstore og større sten, hvoraf de sidste endnu stikker op over skovbunden. Det var disse sten, samlet sammen gennem århundreder, der vakte Dyhre Rasmussens opmærksomhed, da han under krigen og i de første år derefter om vinteren var beskæftiget med at tage træ-stød op til brændsel. Men flere steder havde man brudt igennem endnu ældre stenfyldte voldinger, der stammede fra århundrederne omkring Kristi fødsel, og som dannede det såkaldte "Keltiske" agersystem med bredere og kortere, næsten kvadratiske felter.

I Løvenholm skovene på Djursland har skovrider J.E. Due fundet et lig-

nende middelalderligt agersystem, som det vi har undersøgt i Borupris: Lange, smalle agre adskilt ved stenrækker eller -revler. Grith Lerche og jeg havde lejlighed til at bese dem sidste sommer i forbindelse med stavnsbåndsjubilæet og åbningen af de nye udstillingshaller på Landbrugsmuseet på Gammel Estrup. Men desuden findes der på stejle skråninger dyrkningsterrasser svarende til dem, vi for mange år siden observerede i Fjeldskov i nærheden af Ryomgård, og som synes at have hørt til en torpgård i middelalderen. Lignende terrasseagre findes også i skoven vest for landevejen nær Bromølle kro i Vestsjælland.

Iagttagelsen af sten, der gror op af jorden, er vidt udbredt i verden. I "Geological Society of America Bulletin" 1988 har Suzanne Prestrud Anderson fra University of Washington offentliggjort, hvad hun mener er et på omhyggeligt planlagt og gennemført forsøg bygget forklaring. Som det fremgår af et referat i "Scientific American", Juli 1988, er enhver amerikansk farmer fortrolig med den såkaldte "opfrysning". Netop som han tror, han har bakset den sidste store sten væk fra sin mark, kommer en ny generation af sten til syne. Geologer har længe forklaret denne vækst af begravede stenblokke og andre genstande med, at vand udvider sig når det fryser, men de har aldrig kunnet enes om ganske præcist hvorledes årsagen fører til virkningen.

Man har to hypoteser 1) at frosten skubber, og 2) at frosten trækker. Den første forklaring bygger på, at frosten trænger hurtigere gennem stenen end gennem den omgivende jord. Følgen bliver, at vandet under stenen udvides under frysning og løfter stenen opad, og når det igen tøer, formodes isen under stenen at holde den oppe længe nok til, at den omgivende, hurtigere optøede jord, trænger ind under den og sikrer dens lidt højere position. Den anden forklaring går ud på, at pludselig indtræffende frost først fryser jorden omkring toppen af stenen og holder den fast. Og mens denne jord udvider sig opad løfter den stenen, så der dannes en hulning under den, som fyldes med endnu ufrossen jord, således at den ikke kan synke ned til sin tidligere position, når tøvejret sætter ind.

Suzanne Prestrud Anderson udtænkte imidlertid et forsøg i laboratoriet, hvorved de vigtigste kræfter i processen kunne kontrolleres og måles. Hun lod 13 temperaturmålere anbringe inde i en gnejs-blok og borede et vertikalt hul gennem den, hvori en stang kunne anbringes, stenen omsluttedes af en beholder fyldt med frost-følsom silt (finjord). Den lodrette stang fortsatte gennem bunden af beholderen til et apparat, der kunne måle den vertikale bevægelse. Yderligere anbragte hun 40 temperatur-

målere forbundet med et måleapparat, som viste op eller nedgående bevægelse af jordmængdens overflade.

Dernæst anbragte hun beholderen i et koldt rum og startede syv frysetø perioder med en samlet varighed af ca. fire måneder. Det viste sig, at gnejs-blokken løftedes gennem ca. 12½ cm af den omgivende silt og gennembrød dennes overflade. Målingerne viste, at afkølingen trængte lidt hurtigere gennem gnejs-blokken end gennem den omgivende silt, men ikke hurtigt nok til at bevirke, at stenen skubbedes opad. Men blokken løftedes, efter at temperaturen var nået under frysepunktet i og omkring den øverste halvdel af blokken men endnu ikke i og omkring dens nedre halvdel. Det vil sige, at løs silt eller jord kunne finde ned til sit foregående niveau. Hun tilføjer, at det rimeligvis forholder sig anderledes, hvis stenen var omgivet af groft grus i stedet for den fine silt, hun anvendte ved forsøget. "Men man kan ikke så let få noget til at vokse i grus".

Det er formentlig en lignende frost-tø mekanisme, der har fået de store randsten omkring Sandbæksdyssen til at forskubbe sig og mange af dem til at vælte. I subtropiske områder er man fri for denne forstyrrelse, men til gengæld bevirker store svingninger imellem temperaturer på omkring 50° i skyggen om middagen og lave temperaturer om natten varmesprængning, der især er velkendt fra Sahara ørkenen.

Men for at vende tilbage til Borupris, så er det sandsynligt, at frost-tø virkningen i det lange løb også har bragt forstyrrelser i placeringen af større og mindre sten på selve landsbyens plads, efter at husene er fjernet. Husene virker i sig selv isolerende, bortset fra at grundstenene muligvis kan være blevet rokket lidt i tidens løb, som det er sket under gamle sjællandske bindingsværksbygninger, f.eks. Pebringegården. Men efter at gulvlagene ikke mere var beskyttet af selve huset, er der sket forstyrrelser som følge af det meget uensartede undergrunds materiale. I de to hundrede år, tomterne blev overpløjet og større sten samlet i renerne, har forstyrrelserne naturligvis været forstærket. Det er måske derfor ikke mærkeligt, at gulvlagene var vanskeligt at erkende, således at vi for gård 1 og 2's vedkommende først og fremmest måtte bestemme væglinjerne ved hjælp af et fald i skårmængden uden for såvel som ved en mindre mængde af sten inden for. Ildsteds-sporene var vigtig for lokaliseringen af tomterne, idet et åbent ildsted plejer at ligge nogenlunde lige midt mellem sidevæggene. Men også her blev vi udsat for noget hidtil ukendt, nemlig at der var opbygget ildsteds-nicher ved sidevæggen i to af husene. Det er imidlertid ikke så underligt, at den hårdtbrændte skorpe ikke var bevaret i no-

gen af ildstederne. For den var forlængst blevet brudt itu af ploven og opfrosne sten.

Jeg har drøftet spørgsmålet med J.L. Østergaard Christensen, der har deltaget i Store Valby gravningen i flere år og ligeledes stået for det første års gravning i Borup landsbyen. Han har bemærket, at når man fjernede store sten, var der nogle der havde gul undergrund som underlag, medens andre havde et tyndt lag sort jord. Men ingen af os har tænkt på at registrere og kortlægge denne forskel på planerne. Det var måske en idé at gøre det ved fremtidige hustomtundersøgelser. Det kunne jo være, at stenen under husgulvene var blevet dækket af så meget affald ved nedbrydningen, at de ikke blev løftet af frosten, men at det godt kunne være sket med syldstenene under væggene? Og i hvert fald med sten, der lå på gårdspladsen eller toften?

Fig. 4.

Da vogterhuset i 1974 blev afdækket, viste der sig en stor "jordfast" sten ved sydsiden af tomtens SØ hjørne. Den havde været synlig i græsset, hvorimod en stor, flad sten omtrent midt under østgavlen, der ligeledes er med på Planche 52 i Atlasset, endnu ikke er kommet til syne på billedet.

Fig. 5.
De tre birke i + 4, 0 nær midten, set fra syd fra kortets midte, 3. maj 1968.

Fig. 6.
Skeldiget mellem Borup Gade og Tjørnestykket set fra syd, 21. april 1968.

Fig. 7.
Professor dr.phil. Valdemar M. Mikkelsen laver botaniske notater i frokostpausen, siddende med sin uundværlige shagpipe i munden. Løvtræerne er endnu ikke sprunget ud den 22. april 1986.

Fig. 8.

Dr. phil. Jan Faye i anorak og gummistøvler ser på kortbladet, mens Valdemar M. Mikkelsen med taske over skulderen tænker over tingene. Det var den 21. april 1986, da undersøgelsen begyndte. I Faye's tilfælde et sidespring fra filosofien, som han nu i 1988 dyrker i USA.

Fig. 9.
Fotografi taget mod nord i Tjørnestykket. Lars Steensberg står med front mod vestlinjen i det botaniscrede bælte på bakkens østskråning i + 5 N.

Fig. 10.
"Dyhres eg nr. 4", der nu i 1986 var 15 m høj. Den fik ikke løbenummer i vor undersøgelsesbælte, idet den stod umiddelbart vest for linjen (ved nr. 49).

Fig 11.
Fotografi taget fra landevejen mod Tjørnestykkets vestlige del. Yderst til højre skimtes et par grene af de tre birke på fig. 5.

Fig. 12.
Fotografi taget tværs over landevejen med "Dyhres eg nr. 4" til højre (jfr. fig. 10). Den er 15 m høj (+ 5 P NV).